

**MOOSESE ERISTUS EHK
MONOTEISMI HIND**

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Hent Kalmo (Tartu Ülikool)

Tiina Kirss (Tartu Ülikool)

Hasso Krull (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Jan Assmann

**MOOSESE ERISTUS EHK
MONOTEISMI HIND**

Saksa keelest tõlkinud Olavi Teppan

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2017

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum
Jan Assmann
Moosese eristus ehk Monoteismi hind

Originaali tiitel:
Jan Assmann
Die Mosaische Unterscheidung
oder der Preis des Monotheismus

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Toimetanud Külli Habicht
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

© Carl Hanser Verlag München, 2003
Autoriõigus (tõlge): Olavi Teppan, 2017
Autoriõigus (intervjuu): Marek Tamm, 2017
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2017

ISSN 1736-9398
ISBN 978-9985-58-834-5

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Theo Sundermeierile

SISUKORD

Sissejuhatus	9
I. Moosese eristus ja sallimatuse probleem.....	19
1. Kui palju religioone on Vana Testamendi taga?..	19
2. Mis on tõde?	24
3. Sallimatus, vägivald ja kõrvalejätmine	30
4. Teise konstruktsioonid: religioonisatiir	41
II. Monoteism – vastureligioon mille vastu?	51
1. Monoteism ja polüteism	51
2. Ehnaton ja Mooses: Egiptuse ja piibli monoteism	57
3. Monoteism kui antikosmoteism	63
4. Monoteism kui poliitiline teoloogia: eetika, õiglus, vabadus	69
5. Õigus ja moraal „paganlikus“ maailmas ning õigluse teologiseerimine monoteismis	76
III. Mälestuste võitlus. Idolaatria ja ikonoklasm vahel	89
1. Pidalitõbiste legend ja Amarna trauma Egiptuses	89
2. Ikonoklasm ja ikonolaatria	104
3. <i>Prisca theologia</i> ja Moosese eristuse tühistamine	116

4. Moosese eristuse teravnemine ja paganoloogia tõus	122
IV. Sigmund Freud ja vaimsuse progress	129
1. Juudi ja Kreeka variant	131
2. Monoteismi trauma: analüütiline hermeneutika ja mäluajalugu	135
3. Pildikeeld kui vaimsuse progress	147
V. Monoteismi psühhoajaloolised tagajärjed	157
1. „Pühakirjapööre“: kultusest raamatuks	157
2. Krüpt	164
3. Sisemise mina leiutamine	168
4. Vastureligioon ja patukontseptsioon	171
Kokkuvõte	175
Märkused.....	181
Vana-Egiptus, monoteism ja mäluajalugu. Intervjuu Jan Assmanniga (<i>Marek Tamm</i>)	211
Nimeloend.....	237

SISSEJUHATUS

Kunagi vanaajal – asjatundjate pakutavad daatumid kõiguvad pronksiaja lõpu ja hilisantiigi vahel – toimus pööre, mis on avaldanud tänapäeva maailmale olulisemat mõju kui kõik poliitilised muutused. See oli üleminek „polüteistlikult“ religioonilt „monoteistlikule“, kultusreligioonilt raamatureligioonile, kultuurispetsiifiliselt religioonilt maailmareligioonile ehk lühidalt öeldes: „primaarselt“ religioonilt „sekundaarsele“, mis vähemalt iseenda arusaama järgi ei ole evolutsiooniprotsessis primaarsest tekkinud, vaid revolutsiooniliselt sellest eemale pöördunud.

„Primaarse“ ja „sekundaarse“ religiooni eristus lähtub usuteadlase Theo Sundermeieri ettepanekust.¹ Primaarsed religioonid arenevad ajalooliselt aastasadade ja aastatuhandete vältel ühe kultuuri, ühe ühiskonna ja valdavalt ka ühe keele piires, olles nende kõigiga tihedalt läbi põimunud. Siia kuuluvad muu hulgas Vana-Egiptuse, Babüloonia ja Kreeka-Rooma antiikaja kultus- ja jumalatemaaailmad. Sekundaarsed religioonid võlgnevad seevastu tänu ilmutusele, loomisele, on loodud primaarsete religioonide pinnale ja eristuvad viimastest tüüpiliselt sellega, et kuulutavad nad paganluseks, ebajumalakummardamiseks ja ebausuks. Kõik sekundaarsed religioonid, mis on ühtaegu raamatu-, maailma- ja (võib-olla välja arvatud budism) monoteistlikud religioonid, vaatavad primaarsetele religioonidele

kui „paganlusele“. Olgugi et nad on „sünkretistliku akulturatsiooni“ käigus omaks võtnud palju primaarsete religioonide elemente, on nad oma enesekäsituses formeerunud siiski „antagonistliku akulturatsiooni“ paatosest ja neil on range arusaam sellest, mis on nende kuulutatava tõega (või ortodoksiaga) ühitamatu. Sellel pöördel ei ole üksnes teoloogilised aspektid, mis tähistavad jumalikkuse ettekujutuse muutumist, vaid ka poliitiline aspekt, kuivõrd see muundab kultuurispetsiifilised religioonid maailma-religioonideks. Süsteemist, mis on lahutamatu sisse kirjutatud ühe ühiskonna institutsionaalsetesse, keelelistesse ja kultuurilistesse raamtingimustesse, olemata kultuuriga üksnes koekstensiivne, vaid ka peaaegu identne, muutub religioon autonoomseks süsteemiks, mis vabastab end nende raamtingimuste kütkest, ületab igasugused poliitilised ja etnilised piirid ning võib end teistesse kultuuridesse ümber kohandada. Selle pöördega kaasneb aga sugugi mitte vähetähtis meediatehnoloogiline aspekt. Üleminek kultusreligioonilt raamatureligioonile poleks olnud võimalik ilma kirja leiutamise ja kasutamiseta, et ilmutuslikke tõdesid kodifitseerida. Kõik monoteistlikud religioonid, kaasa arvatud budism, põhinevad pühade tekstide kaanonil. Lisandub psühhoajalooline aspekt, millele on tähelepanu juhtinud eeskätt Sigmund Freud: üleminek monoteismile toob oma eetiliste nõudmiste, sisemise mina rõhutamise ja „isareligiooni“ tunnusjoontega kaasa uue mentaliteedi ja vaimsuse, mis on oluliselt vorminud õhtumaade inimesekäsitust. Viimaks hõlmab see pööre

ka maailmapildi muutumist, ennekõike inimeste teisene-
nud arusaama oma kohast maailmas. Seda pööret on kõige
intensiivsemalt uuritud just sellest aspektist; Karl Jaspersi
„teljeajastu“ mõiste tõlgendab seda kui läbimurret trans-
sendentsusesse², Max Weberi ratsionaliseerimise mõiste
järgi on tegu lummusest vabanemisega.³

Mina kasutan „Moosese eristuse“ mõistet tähistamaks
selle pöörde kõige olulisemat aspekti. Minule ei näi mää-
rava tähtsusega olevat mitte eristus ainujumala ja paljude
jumalate vahel, vaid tõe ja vale eristamine religioonis,
vahetegemine tõelise jumala ja väärjumalate, tõelise dokt-
riini ja väärõpetuse, teadmise ja võhikluse, usu ja uskma-
tuse vahel. See eristus kehtestatakse korraks ja seejärel
kaotatakse, hiljem aga kehtestatakse teravamas ja peene-
mas vormis uuesti. Selle asemel et rääkida ühestainsast
„monoteistlikust pöördest“, millel on ühemõtteline „enne“
ja „pärast“, võime seetõttu niisama hästi kõnelda „mono-
teistlikest momentidest“, milles esineb Moosese eristus
kogu oma teravuses – esimene või teine käsk, lugu kuld-
vasikast, segaabielude lõpetamine Nehemja ajal, paganlike
templite hävitamine kristlikus hilisantiigis –, et seejärel
lahjeneda või vajuda peaaegu unustusse paratamatutes
kompromissides, mis määravad usuvalu argipäeva. Selle
juurde tulen üksikasjalikumalt tagasi esimeses peatü-
kis. Siinkohal aga keskenduksin aja probleemile. Moo-
sese eristus ei ole korrapealt maailma muutnud ajalooline
sündmus, vaid regulatiivne idee, mis avaldas puhangu-
list mõju aastasade ja aastatuhandete jooksul. Vaid

selles mõttes saame rääkida „monoteistlikust pöördest“. See ei kattu ühelgi dateeritaval kujul Moosese eristusega ega kindlasti mitte ühegi ajaloolise „inim-Moosese“ elulooandmetega.

Enne seda pööret olid olemas vaid ajapikku arenenud hõimu- ja „polüteistlikud“ kultused ning usundid, selle järel tekkisid uued religioonid, mis ajalooliselt arenenud ja paljudes kultuurides veel tänini säilinud religioonidega konkureerisid, neid järjest rohkem välja tõrjusid ning olid kõik monoteistlikud, raamatu- või ilmutuspõhised maailmareligioonid, kuigi siinkohal võib küsida, kas budism on tõesti monoteistlik, kas judaism on tõesti maailmareligioon ja isegi kas kristlus on tõesti monoteistlik raamatureligioon. Kõiki uusi religioone ühendab aga tunde- rõhuline tõekäsitlus. Kõik nad baseeruvad tõelise ja vääruse eristusel, kuulutavad selle pinnalt tõe, mis ei ole komplementaarselt ühitatav muude tõdedega, vaid lükkab kõik traditsioonilised ja konkureerivad tõed valskuse valda. See eksklusiivne tõde on midagi ehedalt uut, selle uudne, eksklusiivne ja piiritlev iseloom avaldub selgesti ka selle edastamise ja kodifitseerimise viisides. See on religiooni enesekäsituse järgi ühelainsal korral ja lõplikult inimkonnale teatavaks tehtud; ükski pelgalt inimese loodud teadmine ei oleks saanud lugematute põlvkondade jooksul akumuleeritud kogemustest selle sihini viia; ning see on raiutud pühade tekstide kaanonisse, kuna ükski kultus ega riitus poleks suutnud läbi ajastute säilitada seda ilmutatud tõe. Selle tõe maailma avavast jõust ammutavad uued või

sekundaarsed religioonid antagonistlikku energiat, mis võimaldab neil valet tuvastada ja välja tõrjuda ning tõde õpetussõnade, dogmade, käitumisjuhiste ja pühadusdoktriinidega normatiivses struktuuris üksikasjalikult lahti seletada. Niisugusest antagonistlikust energiast ja kindlast teadmisesest selle kohta, mis ei ole tõega ühitatav, lähtuvad selle tõe sügavus, selged piirjooned ja teovõimeline orientatsioon. Neid uusi religioone võib ehk seetõttu kõige paremini iseloomustada mõistega „vastureligioon“. Neil ja ainult neil religioonidel on koos kuulutatava tõega olemas ka vaenlane, kellega nad võitlevad. Ainult nemad tunnevad ketsereid ja paganaid, vääropetust, sekte, ebausku, ebajumalakummardamist, maagiat, võhiklust, uskmatust, hereesiat ja kõike muud, mille nad on põlu alla pannud, mida nad on taga kiusanud ja ebatõeks kuulutanud, mis tahes sõnadega neid ka ei tähistata.

Selle raamatu eesmärk ei ole kirjeldada põhjalikult pööret polüteismilt monoteismile, primaarselt sekundaarsele religioonile, millest ma äsja kõnelesin, vaid selgitada ja edasi arendada oma seisukohti, mille ma tõin välja raamatus „Egiptlane Mooses“, seistes silmitsi mitmesuguse kriitilise reaktsiooni ja vastuväidetega.⁴ Ma ei kavatse aga seda raamatut ülendada ega kaitsta, ammugi mitte sellele järke kirjutada. Selle asemel tahan tegelda kontsentreeritumal ja hõlmavamal kujul nende küsimustega, mis mind selles raamatus või seda raamatut kirjutades vaid riivamisi puudutasid, kuid milles ma alles selle raamatu kriitilise retseptiooni kaudu nägin keskseid teese ja teemasid.

Kirjandusteooria on õpetanud meid vahet tegema „autori kavatsuse“ ja teksti „tähenduse“ vahel. Raamatu „Egiptlane Mooses“ autorina olen saanud selle eristuse paikapidavust omal nahal kogeda. Alles selle raamatu kriitilise retseptiooniga koorus minu üllatuseks teose semantilises tuumast põhiprobleemina Moosese eristuse tees. Raamatut võeti peaaegu universaalselt panusena religioonikriitikasse, kui mitte otsese rünnakuna monoteismi vastu üldisemalt ja/või kristluse vastu konkreetselt. Algselt mõtlesin end kaitsta selle tõlgenduse vastu väitega, et mul pole olnud säärast kavatsust. Olin selle asemel asunud valgustama seni tundmatut peatükki õhtumaade Egiptuse-retseptioonis. Laialdaselt tuntud ja suhteliselt hästi läbi uuritud on vaimustus kõige egiptusepärase vastu, mis lahvatas renessansiajastul „Corpus Hermeticumi“, Horapolloni hieroglüüfraamatute ning Rooma obeliskide taasavastamisega, samuti 18. sajandi Egiptuse-huvi oma sfinkside, obeliskide, püramiidide ja vabamüürlike mõistatustega ning ennekoike 19. sajandi „egüptomaania“, mis järgnes Napoleoni sõjakäigule Egiptusesse ja selle tulemusena välja antud mitmeköitelisele teosele „Description de l’Égypte“. Tundmatu oli aga see episood, mis keskendus 17. ja 18. sajandil egiptlase Moosese kujule ja kulmineerus hulljulge ideega, et piibelliku monoteismi juured peituvad Egiptuses ning et see kujutab endast Egiptuse mõistatuste ümberkodifitseerimist. Tahtsin uurida seda äsja avastatud peatükki õhtumaade Egiptuse-mälu ajaloos selle iidsetest juurtest kuni tänapäevaste järelmiteni ja olen ehk oma avastamistuhinas

liiga paksult värve lisanud. Tegelikult aga püüdsin hakkama saada ajaloolise või „mäluajaloolise“ rekonstruktsiooniga ja mitte laskuda teoloogilisse väitlusse.

Vahepeal olen aru saanud, et see argument ei puutu üldse asjasse. Siin ei loe mitte „subjektiivselt tõlgendatud tähendus“, milline see iganes ka ei olnud, vaid tekstis sisalduv potentsiaalne tähendus, nii nagu see erinevate lugemiste käigus avaneb ning teksti ja lugeja vahelises interaktsioonis realiseerub – arusaam, mis muuseas täielikult ühildub kõnealuses raamatus käsitletud „mäluajaloo“ metodoloogilise lähenemisega. Ka mina ei küsinud, kuidas piibli- ja muid tekste subjektiivselt tõlgendati, vaid millise semantilise potentsiaali nad lugemise käigus avasid. Nõnda tahaksin ma ka pärast nelja-viit aastat äärmiselt elavat diskussiooni raamatu „Egiptlane Mooses“ ümber kasutada tänulikult võimalust tegelda vahepeal erinevate lugemiste käigus kristalliseerunud tähendusvõimalustega ja ennekõike keskenduda küsimustele, mida on tekitanud arusaam Moosese eristusest.

Kriitika minu raamatu suhtes on olnud kahesuunaline. Osa kriitikuid heidab mulle ette, et ma olen Moosese eristuse kasutusele võtnud, teised jällegi, et olen püüdnud seda kummutada. Esimesel juhul väljendatakse vastuseisu sellele, et ma omistan piibellikule religioonile (kui tohib muistsete iisraellaste, juutide ja kristlaste religiooni selle mõiste alla koondada) eristuse ja koos sellega piirava tendentsi, mis on sellele algselt võõras; teisel juhul puudutab kriitika vastupidi seda, et ma sean küsimuse alla eristuse, mis on

piibellikule religioonile ja sellel põhinevatele õhtumaistele väärtustele algomane. Mõlemad vastuväited, ehkki need omavahel diametraalselt vastanduvad, annavad mõista, et mind on alust kahtlustada antisemitismis: üks näeb implitsiitset sallimatust Moosese eristuse mõistes, teine näeb selle kummutamise tendentsis üleskutset Egiptusesse tagasi-pöördumiseks, polüteismiks, kosmoteismiks ja maailma taasmoondamiseks. Rolf Rendtorff väidab, „et piiblis ... ei ole Moosese eristust“ ja seega ma olen piibliga sidunud konstruktsiooni, mis on sellele täiesti võõras.⁵ Moosese eristus on hoopis, nagu toonitab Klaus Koch, „moodsatest religiooniteooriatest laenatud antitees. ... kas see on üldse fundamentaalse olemuse määratlemiseks sobiv?“ Toimunud üleminekud olid tegelikult sujuvad, polüteism ja monoteism kattusid paljuski ja nende lahutamisel puudub reaalajalooline alus. Moosese eristus on teoreetiline konstruktsioon, mis pole „reaalajaloos selle poliitiliste, majanduslike ega ühiskondlike teguritega põhjendatud.“⁶ Erich Zenger ja Gerhard Kaiser lähevad veel kaugemale, nähes selles konstruktsioonis omamoodi pattulangemist. „Moosese eristus,“ kirjutab Zenger, „on Assmanni järgi lausa usundi- ja kultuuriajalooline pärispatt. Egiptuse poolt vaadates paistab, nagu oleks patt tunginud maailma Moosese eristusega.“⁷ Kui niisiis on ajalooliselt ebapädev omistada monoteistlikule religioonile Moosese eristust (õige ja vale religiooni vahel), siis on ka teoloogiliselt kahtlane seda eristust küsimuse alla seada ja nõuda selle kummutamist. „Jan Assmann,“ kirjutab Karl-Josef Kuschel, „tahab asendada

piibelliku monoteismi kosmoteismiga ja paigutab end sellega traditsiooni, mida ta ise on kirjeldanud märksõnadega „alkeemia, kabala, hermetism, neoplatonism, spinozism, deism ja panteism“.⁴⁸ Erich Zenger omistab mulle „fundamentaalse väite“: „See (Moosese) eristus on toonud maailma nii palju kannatust ja vägivalda, et tuleb lõpuks uuesti taanduma sundida. Hind, mida inimajalugu on pidanud selle eest tänini maksma, on lihtsalt liiga kõrge.“⁴⁹

Need on kaalukad vastuargumendid ja ma olen sunnitud mitmeid oma teksti löike silmas pidades tunnustama, et mõlemad on teatud määral õigustatud ja väärivad põhjalikku käsitlemist. Lisaks võtavad need vaatluse alla probleemid, mis polnud mulle „Egiptlane Moosese“ kirjutamise ajal veel täiesti selged. Õigupoolest pean möönma, et mõni punkt on mulle ebaselge ka praegu, olgugi et mitte „antisemitismi“ suhtes. Seda olulisem tundub mulle lisada diskussioonile oma hääl. Miski pole olnud mu kavatsustest kaugemal kui tahe asendada piibellik monoteism, mis on mulle vaimselt ja hingeliselt lähedane, kosmoteismiga, mida ma nüüd aastakümneid olen uurinud, kuigi tean, et sedalaadi teaduslik uurimine ei ole mõeldav ilma empaatia ja lihtsa austuseta.

See raamat ei püüa reageerida üksnes nendele vastuväidetele, mille mu kriitikud on vestlustes, arvustustes ja kirjades tõstatanud, vaid ka sellistele, mis mul endal on aastate jooksul pähe turgatanud. Lisaks toovad need esile punkte, milles ma usun end olevat neli aastat tagasi esitatud seisukohtadest kaugemale jõudnud. Järgnevaga püüan

aga sellegipoolest jääda rangelt oma Moosese-raamatu temaatilistesse raamidesse. Selle eest, mida ma selle avaldamise ajast saadik olen juurde õppinud, pean tänama oma kriitikuid. Tunnen, et kriitiline vastuvõtt, mis sellele raamatule nii paljudes eri distsipliinides osaks sai, on suurepärase kingitus ja mulle seda meeletu, et ma ise pole enamikuga neist distsipliinidest, millesse ma nii jultunult tungisin, kaugelki veel tuttav.

ESIMENE PEATÜKK

MOOSESE ERISTUS JA SALLIMATUSE PROBLEEM

I. Kui palju religioone on Vana Testamendi taga?

Üleminek primaarselt sekundaarsele religioonile toimub piiblis eneses. Vana testamendi raamatute taga ei seisa mitte üks, vaid kaks religiooni. Üks ei erine oluliselt primaarsest religioonidest, mis eksisteerisid koos sellega ajal, mil kummardati üht peajumalat, kes domineerib teiste jumalate üle ja on neist oluliselt silmapaistvam, kuid ei eita neid ühelgi moel; jumal, kes maailma ja kõige selle sees leiduva loojana kannab hoolt oma loodu eest, suurendab karjade ja põldude viljakust, taltsutab loodusjõude ja juhib oma inimeste saatust. „Preesterlikule“ traditsioonile ja redaktionile omistatud raamatuid ja tekstikihte on eeskätt vorminud just see religioon. Teine religioon see-eest vastandab end teravalt oma keskkonna religioonidele, nõudes, et selle ainujumalat austataks eksklusiivselt, keelates kujutiste loomise ja muutes jumaliku soosingu vähem sõltuvaks ohvriandidest ja riitustest kui indiviidi õigest käitumisest ja jumala antud, kirjasõnasse raiutud seaduste järgimisest. See religioon avaldub prohvetite raamatutes ning „deuteronoomilise“ traditsiooni tekstides ja tekstikihtides. Nagu „deuteronoomilise“ traditsiooni nimetus ütleb, juhindub

see *Deuteronomium*'ist ehk Viiendast Moosese raamatust. Sellest raamatust õhkub ilmeksimatult õpetavat ja jutlustavat vaimu, mis kordub ka teistes raamatutes ja mõnes redaktsioonilises kihistuses. Tekstidel, mida omistatakse preesterlikule traditsioonile, puudub nii selge keskpunkt nagu Viiendas Moosese raamatus ja need on hajutatud esimesse nelja Moosese raamatusse. See-eest on neil väga silmapaistev kese Jeruusalemma templis. Need tekstid kuuluvad templikultuse juurde ja on suunatud professionaalsele preesterlike õpetlaste kihile, samal ajal kui deuteronomiline traditsioon peab silmas palju laiemat ringi. „Viiendas Moosese raamatus,“ kirjutab Gerhard von Rad, „on midagi, mis kõnetab otse südant, aga tuleb vastu ka mõistusele, olles pidevalt valmis end selgitama. Ühesõnaga on see täielikult kohanenud oma lugejate või kuulajatega ja nende teoloogilise mõistmisvõimega. Preestrite kirjutistest puudub see elav selgitustahe sootuks. Asjakohase materjali kogumise, valimise ja teoloogilise klassifitseerimisega on nende ülesanne sisuliselt täidetud.“⁴⁵ Preestrite kirjutised on käsiraamat, mis paneb aluse templikultusele, Viies Moosese raamat aga õpik ja elujuhis, mis püüab aluse panna terve kogukonna elule ja ühiskonnakorraldusele. Kuid nendest stilistilistest ja funktsionaalsetest erinevustest kumab läbi kahe traditsiooni erinev religioonikogemuslik aluspõhi. Kui religioon, mida seostatakse preestrite kirjutistega, seab eesmärgiks panna inimesi end maailmas koduselt tundma, ühendada kõik inimlikud asjad jumalikku looduskorda, siis ennast deuteronomilise traditsiooni kaudu määratlev

religioon püüab maailma ületada, vabastada inimesed selle maailma piiridest, sidudes nad teispoole käsuseadusega. Üks religioon nõuab inimestelt, et nad pöörduksid kultuse ja ohverdusrituaalide kaudu maailma poole, avaldaksid andunud heakskiitu jumalikule looduskorrale, teine nõuab ennekõike, et nad keeraksid maailmale selja, õppides innukalt kirjasõna, mis kätkeb jumala tahet ja tõde.

Need kaks religiooni ei seisa heebrea piiblis mitte üksnes kõrvuti, vaid moodustavad ka pingestatud vastandipaari, kuna üks toob esile just selle, mida teine eitab. Põhjus, miks see vastandipaar ilmselge vasturääkivuse ja vastuoluni ei vii, peitub selles, et kumbki religioon ei ole Vana Testamendi tekstides oma täies puhtuses ja teravuses välja joonistunud. Arhailine polüteistlik religioon, mis püüab oma järgijale maailma koduseks muuta, on monoteistliku redaktsiooni käigus tugevasti üle värvitud ja meile kättesaadav vaid fragmentaarselt ning seda saab naaberreligioonidest tõmmatud arvukate paralleelide abil vaid üldjoontes rekonstrueerida. Postarhailine monoteistlik maailmalunastuse religioon avaldub Vana Testamendi raamatutes omakorda vaid üldise tendentsina ja seda väljendatakse täielikult kogu teravuses, millega see teisi religioone kui ebajumalakultusi hukka mõistab, alles rabinistliku judaismi ja ristiusu patristika tekstides, mis neist raamatutest lähtuvad. Selles „enam-mitte“- ja „veel-mitte“-seisundis on mõlemal religioonil võimalik heebrea piiblis koos eksisteerida. Veelgi enam, pole kahtlust, et see tugevalt pingestatud antagonism piiblis eneses on üks selle ülemaailmse edu saladusi.

Suhestudes kahe täiesti erineva religioonivormiga, millest üks on polüteistlik, teine monoteistlik, üks pööratud maailma poole, teine sellest ära, üks on kultusreligioon, teine raamatureligioon, meenutab heebrea piibel piltmõistatust: olenevalt sellest, kuidas vaadata, ilmub kõigepealt esiplaanile üks ja siis teine kujutis. Kumbki neist kahest vaateviisist ei ole ainuõige. Need, kes loevad piiblit usundiloolisel foonil ja kujutavad seda arvukate paralleelide varal ühena paljudest Lähis-Ida religioonidest, nagu näiteks Bernhard Lang oma hiljutises raamatus „Jahwe der biblische Gott: Ein Porträt“ („Piiblijumal Jahve: portree“),⁶ on täpselt sama palju süüdi ühekülguses kui need, kes loevad seda retseptiooniajaloo valguses, nagu ma ise „Egiptlane Mooseses“, läkitusena ainujumalalt, kes Moosese eristuse põhjal esitab oma religiooni kui tõde ja lükkab kõik ülejäänud religioonid ebatõe pimedusse. Kumbki neist kahest pildist ei anna edasi heebrea piibli täit mõtet, aga mõlemad sisalduvad selles.

See piiblisine dualism, heebrea piibli kaksiknägu, pole äratanud üksnes teoloogide tähelepanu. Eriti markantne näide on Sigmund Freudi Moosese-raamat, mida ma käsitlen lähemalt neljandas peatükis. Freud eristab kahte Moosese-kuju, „Egiptuse“ ja „Midjani“ Moosest. Üks seisab puhta monoteismi ehk selle eest, mida nimetatakse siin „vastureligiooniks“, heebrea piibli moodsaks kihiks, teist peab Freud vulkaanijumala Jahve austajaks ja tüüpilise hõimureligiooni esindajaks, kes niisiis tähistab piibli arhailist kihti.

Piibel ei ole seega mingil juhul tekkinud pärast pööret monoteismi, vaid kuulub suures osas veel monoteismieelsesesse religioonivormi. Monoteism on piiblis aga üldise tendentsina juba selgesti eristatav. Piibel kui tekstikogum seisab selle pöörde keskmes ja annab tunnistust ühtviisi polüteistlikust lähtepunktist ja monoteistlikust lõppseisust, ennekõike aga ühelt teisele ülemineku konfliktidest. Nimelt ei ole monoteistlik religioon mingil juhul arhailisele religioonile loogiliselt järgnev arengustaadium; monoteistliku ja arhailise religiooni vastastikust suhet tuleb mõista revolutsiooni, mitte evolutsioonina. Ma väidan niisiis, et monoteistlik pööre, paiknedes nende kahe pildi vahel, mis piibli kirjutistes kombineeritult piltmõistatusena avalduvad, kujutab endast murrangut, ümberpöördumist, mis lähtub tõe ja vale eristamisest ning loob oma edasise retseptiooni käigus eristuse juutide ja paganate, kristlaste ja paganate, kristlaste ja juutide, muslimite ja uskmatute, õigeusklike ja ketserite vahele, mis väljendub ohtras vägivaldas ja verevalamisest. Sellisest vägivallast ja verevalamisest kõneleb juba Vanas Testamendis hulk keskseid ja tähendusrikkaid löike. Siinse peatüki kolmandas osas on seda aspekti lähemalt käsitletud.

Meile endile, kes me elame juutide, kristlaste ja muslimitena (rääkides üksnes monoteistlikust maailmast) aastasadu ja aastatuhandeid sekundaarse religioonikogemuse pinnal ja seeläbi Moosese eristusega loodud vaimses ruumis, paistab see eristus loomulik, normaalne ja universaalne religioonivorm, mida me endastmõistetavalt

seostame mõistega „religioon“ ja mille projitseerime ka kõigile võõrastele ja varasematele kultuuridele, millele õige ja vale religiooni eristus oli veel võõras. Sellise religioonimõistega võrrelduna paistavad primaarsed religioonid paratamatult puudulikena: nad ei tunne ortodoksiat, eristuvad vaevalt muudest kultuurialadest ja paljudel juhudel jääb ebaselgeks, kust õieti jookseb piir jumalikkuse ja loodusnähtuste, silmapaistvate inimeste ja normatiivsete printsiipide vahel. Neis ja paljudes teistes aspektides ei ole need veel „õiged“ religioonid. Selle implitsiitse ja sügavalt juurdunud veendumuse taustal (loomulikult ei ole see eksplitsiitselt formuleeritud religiooniteooria küsimus) peab selline mõiste nagu „vastureligioon“ mõjuma haavavalt. Kuidas? Religiooni kõige kõrgemat, puhtamat ja arenenumat avaldumiskuju monoteismi ei tulegi nimetada „religiooniks“, vaid „vastureligiooniks“? Milline mõttetus!

2. Mis on tõde?

Ma tahan selgitada oma käsitust selle mõiste kohta paralleelnäitega teadusest. Nii nagu monoteistlik religioon tugineb Moosese eristusele, tugineb teadus Parmenidese eristusele.⁷ Üks teeb vahet õigel ja vales religioonil, teine õigel ja vales tunnetusel. Seda eristust, mis on väljendatud identiteedi, mittevasturääkivuse ja välistatud kolmanda (*tertium non datur*) põhimõtetega, seostatakse enamasti nimeliselt Parmenidesega, kes elas 6. sajandil eKr. Werner Jäger kõneleb õigustatult „mõttesunnist“, mis sellega juurutatakse: